

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.947.2–053.5

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ДИТЯЧИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ПСИХОЛОГІЧНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Тетяна Партико

*Львівський національний університет Імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, Львів, 79000, Україна, partiko@ext.franko.lviv.ua*

Проаналізовано зміст уявлень дітей 9–11-річного віку про психологічну незалежність. З'ясовано, що ці уявлення інтенсивно формуються з 10–11 років, коли кожна п'ята дитина свою психологічну незалежність пов'язує з фізичною свободою і розуміє її як свободу дії, вибору, слова і думки. Виявлено, що в дитячій свідомості вже представлено основні складові психологічної незалежності: пізнавальна, емоційна та вольова.

Ключові слова: психологічна незалежність, дитинство, свобода дії, свобода вибору, свобода слова.

Постановка проблеми. Свобода є основною цінністю, до якої людина прагне з перших днів свого існування. У психологічних дослідженнях поняття свободи переплітається з поняттями психологічної незалежності, внутрішньої незалежності (свободи), особистісної (особистої) свободи, автономності. У нашій роботі увагу акцентовано на психологічній незалежності, під якою розуміємо здатність людини думати і діяти самостійно, відповідно до внутрішніх принципів власної моралі. Її вершиною є особистісна свобода людини, яку розглядають як сукупність умов (зовнішніх та внутрішніх), що сприяють гармонійному розгортанню і вияву різнобічних здібностей особистості [2; 3]. Досягають її внаслідок внутрішнього вивільнення людини.

Аналіз різних аспектів психологічної свободи та незалежності людини представлено практично у всіх провідних психологічних теоріях сучасності (зокрема, гуманістичній, екзистенціальній, психодинамічній, бігевіоральній, диспозиційній тощо) [14; 15; 18; 19]. Відповідно, ми добре обізнані з тим, що з приводу цього питання вважають науковці. А уявлення дітей про свою психологічну незалежність нам відомі мало. Можливо, діти взагалі ще не розмірковують над цим питанням, адже щоб висловити свою думку про внутрішню свободу і незалежність, необхідно мати певний рівень сформованості самосвідомості, зокрема рефлексії.

Загальновідомо, що рефлексія як основна властивість свідомості людини виникає лише в пізньому дитинстві. До цього віку діти практично не спроможні робити узагальнювальних суджень про стан своєї свідомості, аналізувати її зміст. Ми припустили, що уявлення дітей про свою психологічну незалежність починають формуватися в пізньому дитинстві після появи рефлексії.

Мета дослідження – провести контент-аналіз дитячих висловлювань про внутрішню незалежність і порівняти, наскільки вони близькі до наукових понять. Ми намагалися зрозуміти, чи дитячі уявлення про те, що для них означає бути внутрішньо незалежною людиною, якимось чином відображають наявні у психології погляди на це питання, чи ні.

Аналіз основного матеріалу. В опитуванні взяли участь 454 дитини віком від 9 до 11 років (261 хлопець і 193 дівчини). Їх просили відповісти на запитання, що для них означає бути внутрішньо незалежною людиною. У роботі ми використали метод контент-аналізу дитячих висловлювань.

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що лише 48,6% хлопців і 51,2% дівчат 9-річного віку розуміють це поняття. Отже, майже половина дітей цього віку ще не мають досвіду рефлексії своєї психологічної незалежності. В історії розвитку людства таке уявлення також виникло не відразу. Якщо провести історичну паралель, то з'ясується, що проблема внутрішньої свободи як особистісного вивільнення людини постала лише з Нового часу, від XVI ст. [15]. В онтогенезі людини, за нашими відомостями, вона починає набувати актуальності наприкінці дитинства (10 – 11 років), коли 81,8% хлопців і 80,6% дівчат уже сформували якусь думку щодо цього питання. Очевидно, що впродовж дорослішання розуміння психологічної незалежності змінюватиметься й уточнюватиметься, однак із психологічного погляду важливо те, що більшість дітей уже замислюються над її змістом. Проаналізуємо докладніше, як саме діти розуміють це поняття.

Найчастіше (18,6% хлопців і 23,2% дівчат) внутрішню незалежність у 9 – 11-річному віці пов'язують зі свободою від когось чи чогось. На запитання “Що для вас означає бути внутрішньо незалежною людиною?” типова відповідь така: “Не залежати від інших людей, речей”. Таке дитяче бачення нагадує розумінням свободи як вивільнення від ланцюгів, ув'язнень, поневолення, а також те, що свобода – це відсутність будь-яких перепон і перешкод [12; 14; 15; 16]. Таким чином, в індивідуальній свідомості дитини психологічна незалежність пов'язана, насамперед, із свободою фізичною.

Одним із основних прагнень людства є свобода дії. Зазвичай, саме свободу дії, розуміючи під цим право робити те, що хочеш, люди вкладають у поняття свободи. У дитячих уявленнях таке розуміння психологічної незалежності за частотою посідає друге місце. Для 13,7% хлопців і 17,2% дівчат 10 – 11-річного віку бути внутрішньо незалежним означає нікого не слухати, не підкорятися нікому і робити, що хочеш і без дозволу (“дивитися телевізор до ночі”, “гуляти

довго”, “не вітатися”, “робити все, що хочеться, і думати про все, що хочеться” та ін.). Отож, свободу дії сприймають як всездозволеність і свавілля. “Учень не слухає вчителя. Це і є незалежність”, – стверджує Соломія (11 років).

Докладний аналіз свободи дії як усвідомленої активності описано в багаторівневій моделі особистісної саморегуляції О. Калітеєвської і Д. Леонтєва [6]. Автори характеризують свободу трьома ознаками: усвідомленістю, опосередкованістю і керованістю. Внутрішня несвобода може бути пов’язана з нерозумінням сил, що впливають на людину; з відсутністю відповідних ціннісних орієнтацій, для чого необхідна свобода; нездатністю до саморегуляції. Критичним періодом для формування внутрішньої свободи, на думку вчених, є підлітковий вік, коли відбувається інтеграція свободи як форми активності й відповідальності як форми регуляції в єдиний механізм автономної самодетермінації особистості. У дитячому віці, як засвідчили наші результати, наявне лише фрагментарне усвідомлення внутрішньої свободи, зокрема свободи від фізичних чинників, а ціннісно-орієнтаційна складова і саморегуляція лише зароджуються.

Одним із аспектів свободи дії є свобода вибору. Зводити свободу до свободи вибору – достатньо характерна тенденція в психології [4; 11; 15; 18 тощо]. Ідея свободи вибору яскраво представлена в концепції творчого “Я” індивідуальної теорії особистості А. Адлера. Учений стверджує, що стиль життя людини формується під впливом творчих здібностей особистості. Ця творча сила відповідає за мету життя людини, визначає метод досягнення цілі й сприяє розвитку соціального інтересу. Вона робить кожну людину вільним індивідуумом, тобто таким, що спроможний на самовизначення [18].

Значну увагу трактуванню свободи з позицій вибору приділили у своїх творах психологи екзистенціального спрямування. Р. Мей, один із провідних теоретиків цього напрямку, пише, що свобода полягає у здатності вибирати той чи інший вид існування. Що менше розвинута самосвідомість, то залежнішою є людина. У такому разі, на думку Р. Мея, її життям керують спогади дитинства, що перебувають у несвідомій сфері. У міру розвитку самосвідомості зростає діапазон вибору людини, а отже – і її свобода [19].

Наскільки дитина усвідомлює зв’язок між своєю психологічною незалежністю і свободою вибору? Це питання важливе з огляду на те, що внутрішня свобода особи, на думку провідного українського вченого з проблем особистісної свободи Г. Балла, виявляється в обґрунтованості й рішучості її вибору [1, с. 2]. За нашими відомостями, у віці від 9 до 11 років кількість дітей, для яких внутрішня незалежність і є свободою вибору, зростає від 1,3% до 3,4%. Безперечно, ці відсотки незначні, проте важливо, що серед дітей уже є такі, що замислюються над цим питанням і що їхня кількість з віком зростає. Для дітей свобода вибору ще не означає, що вони можуть керувати своїм розвитком. Радше це свобода вибору фізичних дій. “У мене є вільна воля. Я можу вибирати, які купувати солодощі: торт чи цукерки”, – пише Оксана (11 років).

У зв'язку з початком усвідомлення дітьми свободи своїх дій і свободи вибору виникає запитання, наскільки вони можуть розпорядитися цією свободою. Адже “свобода полягає зовсім не в тому, щоби робити те, що хочеться ... Свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість зробити те, що потрібно хотіти” [9, с. 288 – 289]. Чи діти зупиняються лише на фізичному аспекті свободи, чи для них уже відкриваються горизонти моральної свободи?

Контент-аналіз дитячих уявлень засвідчив, що лише 3,6% хлопців 10 – 11 років і 5,1% дівчат 9 – 11 років пов'язують свою психологічну незалежність із тими чи іншими аспектами моральності. Бути внутрішньо незалежними для них означає бути доброю, щирою, відкритою людиною, мати чисту совість, серце і душу, нікого не кривдити, робити добрі справи зі своєї волі.

Ми не ідеалізуємо моральної готовності дитини до психологічної свободи. Відомо теза А. Шопенгауера “Я можу робити те, що я хочу ... однак я не в силах хотіти цього” [17, с. 77] у дитячій інтерпретації часом перетворюється на антитезу “Роби те, що ти хочеш, а не як треба” (Олексій, 11 років). Причину цього ми вбачаємо у тому, що діти ще перебувають на передконвенційній стадії розвитку моральності. Вони, на думку Л. Кольберга, слухають старших, щоб уникнути покарання або отримати користь та вигоду [за 7]. Слухняність в уявленні дітей асоціюється з психологічною залежністю. Отож, бути незалежним – це нікого не слухатися.

У сучасних наукових концепціях свободу дії обмежують відповідальністю людини за свої дії і визначають “...глибиною усвідомлення необхідних-закономірних зв'язків, що існують в активності і відповідно до яких здійснюється вибір його оптимального варіанта” [5, с. 472]. Прагнення бути незалежним породжує відповідальність. Г. Балл розрізняє свободу як переживання відповідальності та волю як звільнення від необхідності обирати, як стан спокою. При цьому зазначає, що в сучасному світі оволодіння внутрішньою свободою істотно відстає від зовнішньої свободи. Особливо це дається взнаки в країнах посттоталітарного режиму [1; 2; 3].

Відповідальність як моральну рису особистості, самостійність як вольову рису і саморегуляцію як основний механізм вольових дій по-різному представлено в дитячих міркуваннях. Із самостійністю свою незалежність пов'язують лише 4,6% хлопців і 3,3% дівчат, із саморегуляцією – 2,6% хлопців і 1,9% дівчат 10 – 11-річного віку. У такому разі внутрішня незалежність означає “вміти самому вирішувати проблеми” (Марія, 10 років), “вміти самому прибрати кімнату, але все одно треба слухати батьків і ходити до школи” (Мстислав, 11 років). “Бути незалежним – велика відповідальність”, – написав Юра (9 років), однак, в основному, пов'язувати внутрішню незалежність із відповідальністю для дітей не характерно. З наведеного вище можна зробити висновок, що в дитячій свідомості представлена “свобода від”, а “свобода для” перебуває лише в зародку.

В. Франкл та інші вчені неодноразово підкреслювали, що людська свобода – це не “свобода від”, а “свобода для” того, аби брати на себе відповідальність. Лише така свобода створює умови для самовизначення людини. Якщо людина зупиниться на розумінні своєї психологічної незалежності як “свободи від”, це породить свавілля і неконтрольованість її поведінки. Вона повинна досягнути, що вільною є лише умовно, бо не може робити все, що хоче. Свобода не тотожна свавіллю [14].

Ще одним аспектом дитячих уявлень про психологічну незалежність є їхні роздуми з приводу свободи слова й думки. Здебільшого це притаманно старшим, 11-річним дітям. Про те, що внутрішня незалежність означає мати право на свою думку, не боятися її висловлювати, а також відстоювати її, висловилися 10,5% хлопців і 18,1% дівчат. Внутрішньо незалежна людина “самостійно думає, переживає, співчуває” (Микола, 11 років).

Частина дітей (5,3% хлопців і 4,7% дівчат) пов’язали психологічну незалежність з емоційною сферою людини. В. Слободчиков і Є. Ісаєв вважають, що справжньою внутрішньою свободою, тобто свободою саме духу, а не душі чи тіла, є особиста незалежність людини не лише від усього органічного (тілесного), від примусу і тиску, а й від потягів і пристрастей [12]. Це відобразилося в таких дитячих міркуваннях: “Бути внутрішньо незалежною людиною можна тоді, коли її ніщо не хвилює, коли вона щаслива і не сумує, коли вона життєрадісна і весела, урівноважена, спокійна і впевнена, коли її не ображають”. Отож, із 9-річного віку в дітей починають формуватися уявлення про емоційну незалежність. Одночасно розпочинається процес формування інтелектуальної незалежності.

Відомо, що інтелектуальна свобода – це здатність пізнавати світ. Людина втрачає цю свободу, коли починає неадекватно трактувати свої мотиви (наприклад, унаслідок безумства, афекту, сп’яніння тощо). У такому разі прийняти правильне рішення стає неможливим [17]. Здебільшого, з інтелектуальною сферою (“Бути розумним”, “Розуміти своє рішення”) свою внутрішню незалежність пов’язують хлопці 10 – 11 років (2,3%).

Для особистісного розвитку людини провідного значення набуває усвідомлення свободи самореалізації, тобто можливості бути собою, реалізувати своє життєве призначення. Фактично, це свобода, за якої людина відчуває себе часткою світу і водночас не залежить від нього. Для Е. Фрома вона становить зміст “позитивної свободи”. Це – спонтанна активність цілісної особистості людини. Вона передбачає визнання унікальності індивіда, концентрацію на людині та самореалізацію особистості. “Позитивна свобода” – головна умова розвитку людини. У такому разі індивід існує як незалежна істота, але не ізольована, а з’єднана зі світом, з іншими людьми, з природою. В історії людства такої свободи ще не досягали ніколи, однак вона завжди була тим ідеалом, до якого прагнуло людство [15]. Прагнення такої свободи в окремих дітей (1,2%) з’являється наприкінці дитинства (11 років). “Перестрибнувши” підлітковий конформізм, ці

діти вже готові “ні на кого не бути схожими” і “залишатися самими собою”. Так з’являється принципово нове розуміння внутрішньої незалежності.

Ідеї розуміння свободи через самовизначення закладені в гуманістичній психології А. Маслоу, феноменологічній психології К. Роджерса, індивідуальній психології А. Адлера, екзистенціальній психології В. Франкла. Особливо актуальним таке трактування свободи стало в психологічній думці пострадянського простору. Зокрема, як вважають Г. Балл [1; 2; 3], А. Растрігіна [10], О. Кузьміна [8] та інші вчені, свобода нерозривно пов’язана з самовизначенням і саморегуляцією, тому аналіз цього поняття стає невід’ємним від понять свідомості і самосвідомості. Застосовуючи діяльнісний підхід, О. Кузьміна розуміє свободу як спроможність людини до самовизначення своїх можливостей. Вона виокремлює три аспекти свободи: почуттєвий (суб’єктивне переживання свободи), раціональний (рефлексія меж можливостей) і дійовий (здатність реально змінювати межі віртуальних можливостей) [8]. Таким чином, у психологічному дискурсі поняття “свобода” інтегрує основні сфери вияву психіки людини, а саме пізнавальну, емоційну та вольову. Усі три сфери вже представлено в дитячій свідомості. Стержень психологічної незалежності, який складається з моральної відповідальності за свою свободу, лише зароджується.

Роздуми дітей з приводу психологічної незалежності стосуються не лише того чи іншого розуміння цього феномену, а й сумнівів і навіть заперечення можливості внутрішнього вивільнення. Зокрема, деякі діти сумніваються з приводу доцільності свободи, бо “...така людина не вірить у християнство, не слухає батьків – це погано” (Марта, 11 років). “Бути незалежним, – написала Марійка (11 років), – означає змарнувати життя, бо вона (людина) нічого не робить”. “На мою думку, ми всі від чогось залежимо. Ми не є вільними людьми, які не мають зобов’язань. Президент – він залежить від держави” (Дана, 11 років). Окремі діти висловилися більш категорично: “Її (внутрішньої незалежності) немає, такого не буває” (хлопець, 11 років).

Ці дитячі думки нагадують ідеї нідерландського філософа Б. Спінози, який стверджував, що свобода – це “найпорожніша зі всіх вигадок” [13, с. 584]. Людину, яка вважає, що вона вільна у своїх діях, він порівнює з каменем, який кинули, але який вважає, що літає. Свобода для Б. Спінози є нічим іншим, як пануванням розуму над афектами й випадковими вчинками, а отже – пізнаною необхідністю.

Висновки. Майже половина дітей 9-річного віку не сформували уявлення про свою психологічну незалежність. Воно починає інтенсивно розвиватися з 10 – 11-річного віку, коли понад 80% дітей можуть висловити з цього приводу свою думку. Кожна п’ята дитина свою психологічну незалежність пов’язує з фізичною свободою. Здебільшого, вона необхідна для свободи дії та вибору. Це – свобода від чогось і когось, яка нерідко асоціюється із вседозволеністю і свавіллям.

Уявлення дітей про емоційну та інтелектуальну незалежність виникає, здебільшого, у 9-річному віці. У 10 – 11-річному віці окремі діти починають усвідомлювати зв'язок між психологічною незалежністю, з одного боку, і самостійністю та саморегуляцією, з другого. Зв'язок із відповідальністю практично відсутній. З 11 років у дітей суттєво зростає потреба мати право на власну думку і висловлювати її. Для частини з них це стає важливою ознакою їхньої внутрішньої незалежності.

Попри те, що уявлення дітей про психологічну незалежність мають дифузний характер, у них, в основному, відображено наявні в психології погляди на це питання.

1. Балл Г. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9. – С. 1 – 7.
2. Балл Г. Особистісна свобода і гуманізація освіти // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 1. – С. 2 – 4.
3. Балл Г. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 7 – 19.
4. Гнатюк Л. Сознание как энергетическая система: Введение в философию настоящего. – Сумы: Университетская книга, 1999. – 400 с.
5. Загальна психологія / За заг. ред. С. Максименка. – К.: Форум, 2000. – С. 472 – 476.
6. Калитеевская Е. Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения к переживанию // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. Леонтьева, В. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 231 – 238.
7. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 940 с.
8. Кузьмина Е. Психология свободы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 256 с.
9. Монтескье Ш. Избранные произведения. – М.: Б.в., 1955. – С. 288 – 289.
10. Растригіна А. Педагогіка свободи: Методологічні та соціально-педагогічні основи. – Кіровоград: Б.в., 2002. – 260 с.
11. Скотт Н. Свобода: обещание и угроза. – М.: Прогресс, 1966. – 192 с.
12. Слободчиков В., Исаев Е. Психология человека. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
13. Спиноза Б. Избранные произведения: В 2-х т. Т. 2. – М., Б.в., 1957. – С. 584 – 585.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
15. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
16. Шопенгауэр А. О свободе воли // Философия и жизнь. – 1991. – № 10. – С. 14 – 37.

17. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М.: Республика, 1992. – 448 с.
18. Adler A. The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation of selections from his writings. – New York: Basic Books, 1956.
19. May R. Psychology and the human dilemma. – Princeton: Van Nostrand, 1967.

CONTENT-ANALYSIS OF CHILDS' ASSOCIATIONS ABOUT PSYCHOLOGICAL INDEPENDENCE

Tetiana Partyko

*L'viv Ivan Franko National University, Doroshenko str., 41,
L'viv, 79000, Ukraine, partiko@ext.franko.lviv.ua*

Analysed associations content 9–11-aged children about psychological independence. Established that these associations are forming intensively from 10-11 years old, when every fifth child contents its psychological independence with physical freedom which is understood as freedom of action, choise, word and thoughts. Determined that the main components of psychological independence as cognitive, emotional and will are represented in childs' consciousness.

Key words: psychological independence, childhood, freedom of action, freedom of choise, freedom of word.

*Стаття надійшла до редколегії 26.02.2008
Прийнята до друку 31.03.2008*